

FÂRÂBÎ'NİN KİTÂBU'L-ÎKÂ'ÂT VE KİTÂBU İHSÂİ'L-ÎKÂ'ÂT ADLI ESERLERİNDEKİ İKÂ TEORİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

M. İsmail RIZVANOĞLU (*)

Özet

Gerek şiirde ve gerekse mûsîkîde ölçü, olmazsa olmaz temel öğedir. Halil b. Ahmed'in şiirde ölçü ve ritim konusunda yaptığını, mûsîkîye tam bir sistem içinde uygulayan ilk filozof Fârâbî olmuş ve bu konuya dair “Kitâbu'l-Îkâ'ât ve Kitâbu İhsâi'l-Îkâ'ât” adında iki müstakil eser kaleme almıştır. Bunların dışında Fârâbî, İslam Mûsîkî teorilerinin en önemli eserlerinden olan Kitâbu'l-Mûsîkâ'l-Kebîr'i de kaleme almış ve bazı bölümlerde ritim ve ikâ konularını ele almıştır. Ancak Fârâbî, ikâ ile ilgili Kitâbu'l-Mûsîkâ'l-Kebîr'de söylediklerinin bir kısmını Kitâbu'l-Îkâ'ât ve Kitâbu İhsâi'l-Îkâ'ât'ta tashih ve geliştirme yönüne gitmiştir. Bu nedenle bu çalışmada ağırlıklı olarak adı geçen iki eser üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, ikâ', İslâm mûsîkîsi, Kitâbu'l-Îkâ'ât, Kitâbu İhsâi'l-Îkâ'ât.

A Research about the İkâ Theories in Fârâbî's Two Works: Kitâbu'l-Îkâ'ât, Kitâbu İhsâi'l-Îkâ'ât

Abstract

One of the fundamental elements in both music and poetry is scansion. Fârâbî is the first philosopher who implemented Khalil b. Ahmed's poetical scansion and rhythm to music in a complete system and wrote out two works named “Kitâbu'l-Îkâ'ât and Kitâbu İhsâi'l-Îkâ'ât” on this subject. Fârâbî also wrote another fundamental work about Islamic Music Theories named “Kitâbu'l-Mûsîqâ'l-Kebîr” and handled the “ikâ” and the “rhythm” in some of its chapters. But in Kitâbu'l-Îkâ'ât and Kitâbu İhsâi'l-Îkâ'ât, he corrected and improved some of his anterior expressions about ikâ mentioned in Kitâbu'l-Mûsîqâ'l-Kebîr. On this account, the forementioned two works of Fârâbî are the main subjects of this research.

Key Words: Fârâbî, ikâ', Islamic music, Kitâbu'l-Îkâ'ât, Kitâbu İhsâi'l-Îkâ'ât.

*) Dr., Terakki Vakfı Özel Şişli Terakki İlköğretim Okulu, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni (e-posta: ????????)

Giriş

İslam felsefecileri ve düşünürlerinin en büyüklerinden biri olan Fârâbî'nin verdiği birçok kıymetli esere rağmen batıda tanınmaya başlaması XIX. asrın ilk yarısında Schmölders'in Fârâbî hakkında yayınladığı iki araştırma ve bunu takiben Steinschneider'in birçok dilde Fârâbî'ye ait eserler hakkındaki bilgileri toplayarak neşretmesiyle gerçekleşmiştir. Bütün bunlardan sonra Dieterici'nin Fârâbî'nin yazma eserlerinden elde edebildikleriyle yayınladığı eserlerinden sonra Fârâbî'nin eserleri hakkında yapılan çalışmaların sayısı bir hayli artmıştır. Ülkemizde de adı geçen tarihlerden önce Fârâbî ve onun eserleri hakkında pek de kapsamlı çalışmalar yapılmamıştır.

Fârâbî'nin felsefe, mantık, ahlak, politika, metafizik, matematik, kimya, astronomi, dil ve müzik gibi alanları kapsayan konularda hayatı boyunca verdiği eserlerin sayısı, kaynaklarda farklılık göstermektedir. Sözelimi İbn Ebî Usaybia (1270: 608-609) Fârâbî'ye ait 113 eser adı zikrederken, Ahmet Ateş (1951) bu sayıyı 160'a çıkarmıştır. Fârâbî'nin hayatını anlatan kitaplarda yer alan bir takım eserlerin günümüze ulaşmadığı, bu kitapların bazılarının aynı kitap olduğu halde farklı isimlerle anıldığı da bir gerçektir. Netice itibarıyla bu eserlerin Fârâbî'ye ait olup olmadığı ile ya da sayısı ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır.

Fârâbî'nin kaynaklarda zikredilen musikîye dair eserlerinin hemen hemen tamamı günümüze ulaşmıştır. Zirâ kaynaklarda zikredilen eserlerden bir kısmının aynı eser olduğu halde farklı isimlerle anıldığı tespit edilmiştir. Bu makalede Fârâbî'ye ait olan, isimleri birbirine yakın olmakla beraber farklı zamanlarda yazılmış iki ayrı eserin tanıtımları ve içerikleri sunularak, bu eserlerdeki ikâ' teorileri ele alınacaktır.

I. Kitâbu'l-Îkâ'ât

A. Tanıtımı

Eser, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nin III. Ahmet el yazmaları bölümünde 1878 no'lu yazmada yer almaktadır. Tek nüsha olarak günümüze ulaşmış olan eserin bulunduğu yazmada Kelâm, Fıkıh, Arûz, Kırâat, Tıbbu'n-Nebevî, Tasavvuf, Mantık, Nahiv, Astronomi, Lügat ve Edebiyat ilimleriyle ilgili eserler bulunmaktadır. Yazmada Müsikîye dair yazılmış 3 risâlenin var olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, makalenin konusu kapsamındaki *Kitâbu'l-Îkâ'ât*, diğeri 157b-160a varakları arasında yer alan ve Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'ye ait olan *Risâle fi'l-Mûsikî'* dir. Bunlardan başka yazmanın 167b sayfasında makamlardan söz eden kısa bir bölüm bulunmaktadır ki bunun başka bir risâle olduğu anlaşılmaktadır.

Yazma 300 varak civarında olup, Kitâbu'l-Îkâ'ât bu yazmanın 160b-167a varakları arasında yer almaktadır. Risâle'nin genelinde hareke bulunmamakla beraber, müstensihin harflerin bazılarının noktalarını zaman zaman koymamış olması okumayı ve buna bağlı olarak da metni anlamayı güçleştirmektedir. Yazma değişik hat stilleriyle yazılmış farklı konulardaki risalelerden oluşmaktadır. Bazılarının sonlarında bulunan tarihlerin farklılığından, risalelerin bir cilt oluşturmak üzere daha sonra bir araya getirildiği anlaşılmaktadır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan risale yerinde görülmüştür. Buna göre eserin yazmalarına ait bibliyografya şöyle sunulabilir:

1. Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmet El Yazmaları No: 1878, 7 Varak, İstinsah Tarihi: h. 815/ m. 1493 (İstanbul/ Türkiye).
2. Manisa İl Halk Ktp. No: 1705, (Eksik Nüsha) 1 Varak, (143a-b), İstinsah Tarihi: ? (Manisa/ Türkiye).

Fârâbî'nin bu eseri 1968 yılında Eckhard Neubauer tarafından Almanca'ya tam tercümesi yapılarak, Oriens dergisinde *Die Theorie vom Îqâ'. I. Übersetzung des Kitâb al-Îqâ'ât von Abû Nasr Al-Fârâbî* ismiyle yayınlanmıştır. Eski kaynaklarda yer alan Kitâbu'l-Îkâ'ât adlı eserin, *Kitâbu İhsâi'l-Îkâ'ât* ile aynı olduğu fikrinde olan bazı araştırmacılar olmuştur. Ancak günümüzde her iki eserin de yazma nüshalarına ulaşılmış olması bu belirsizliği ortadan kaldırmıştır. Eserin bibliyografyasıyla ilgili kaynaklara şu şekildedir:

1. İbn-i Ebû Usaybi'a (1270). *'Uyûnu'l-Enbâ ft Tabakâti'l-Etibbâ* (s. 608). Beyrut.
2. İbnu'l-Kıfî. (1326). *İhbâru'l-Ulemâ* (s. 184). Mısır.
3. Shiloah, A. (1979). *The Theory of Music in Arabic Writings* (s. 103-104). München.

B. İçeriği

Risâle bir bütün olarak yazılmıştır ve bugünkü kitaplarda olduğu gibi bölümler halinde değildir. Ancak anlaşılmayı kolaylaştırmak adına risaleyi parçalara bölmek ve eserin adeta bir özetini sunmak faydalı olacaktır.

1. Giriş

Eserin girişinde Fârâbî risale boyunca nelerden söz edeceğini ve ikâ'ın *Kitâbu Usûl el-Mûsikî*¹ adlı eserindeki prensiplerini bu risalede ayrıntılı olarak ortaya koymak istediğinden söz etmektedir.

2. İkâ' ve İkâ'a Dair Temel Kavramlar

Nağmelerin tanımlanması ve oluşumu ile başlayan bölümde Fârâbî ikâ'dan, “devr”den (periyot), “muvassal ve mufassal ikâ”lardan söz etmiş ve eserinde insan tabiatına uygun olan mufassal ikâ'larla ilgileneceğini beyan etmiştir. Ardından “el-'iyâru'l-evvel” (ilk, birinci ölçü), iki nağme arasında bulunabilecek zaman miktarı, vakfe, vuruş ve vuruşlar arasındaki zaman kavramlarından söz etmiştir (Fârâbî, Kİ: 160a-161b).

3. Temel İkâ' Formlarının Değişimini Sağlayan Unsurlar

İkâ'ın temel formlarını değiştiren 12 unsuru ardı ardına sayarak tanımladığı bu bölümde Fârâbî bu unsurları “Tavsîl, Tafsîl, Terkîbu'l-eczâ”, Tekrîru'l-eczâ”, Tad'îf, Nakaratü'l-Mecâz, Nakaratü'l-İ'timâd, Tasdîr, Tays, Hass, Derec² ve Tertîl” şeklinde sıralamaktadır.

- 1) Fârâbî'nin günümüze ulaşmış böyle bir eseri henüz yok. Muhtemelen *Kitâbu Mûsikâ'l-Kebîr*'deki aynı adlı bir bölüm kastedilmektedir.
- 2) Risâlede bu unsurların tamamının tanımı verildiği halde muhtemelen müstensihin hatası nedeniyle “derec”in tanımı verilmemiştir.

Bu sıralamanın ardından özellikle *hass* ve *terfîl*'in kullanımıyla alakalı olarak özel bilgiler vermektedir.

4. Temel İkâ' Formları ve Sınıflandırılması

Fârâbî, ikâ'ları "Tabîî Hafif, Tabîî Sakîl ve Tabîî Orta" ikâ'lar olarak sınıflandırdığı bu bölümde tabîlik kavramını başka bir yerde açıkladığından söz etmektedir. Ardından bu formları teker teker sıralayarak Tabîî Hafif ikâ'ların tamamını tanımlamaktadır (Fârâbî, Kİ: 162a-162b).³

- 1) Tabîî Hafif İkâ'lar: Hafif-i Evvel, Hafif-i Sâni, Hafif-i Sâlis, Hezec ve Muzâri'.
- 2) Tabîî Sakîl İkâ'lar: Remel⁴, Sakîl-i Evvel ve Sakîl-i Sâni.
- 3) Tabîî Orta İkâ'lar: Hafif Remel, Hafif-i Sakîl-i Evvel ve Hafif-i Sakîl-i Sâni.

5. Vuruş Çeşitleri ve Onları İfade Edecek Şekil ve Heceler

Bu bölümde Fârâbî, vuruşları, "Tam Vuruş (Nakratu't-tâmme)", "Orta Vuruş (Nakratu'l-Mutevassıta)" ve bir vuruşun "İşmâm'ı ya da Revm'i" olarak üç gruba ayırdıktan sonra müteharrik ve sâkîn vuruşlardan söz etmektedir (Fârâbî, Kİ: 162b-163a).

Hazfedilen vuruşların yeri belli olsun diye (0) işareti koyacağını, aralarında en kısa zamanın olduğu vuruşların arasına iki nokta (..), aralarında uzun zamanın olduğu vuruşların arasına da üç nokta (...) koyacağını ifade etmektedir.

Hareketli (müteharrik) vuruşları gösterecek hecelerin *te* veya *ne*, sâkîn vuruşları gösterecek hecelerin *tâ* ya da *nen* olduğunu ifade eden Fârâbî, bir hareketli ve bir sâkîn vuruş için *tenen*, hareketli hecelerin ardına gelmesi durumunda ise *nenene*... hecelerinin kullanılacağını belirtmektedir (Fârâbî, Kİ: 163a).

6. Hafif İkâ'ların Temel Formları ve Değişimleri

Bu bölümde de Fârâbî'nin Hafif ikâ'ların her birini ele alarak bunların temel formlarını ve bu formları değiştiren unsurların tamamını kullandığı ve ayrıntılı bir şekilde şematik olarak izah ettiği görülmektedir. Fârâbî, bu değişimlerin kullanılmasında dikkat edilecek hususları ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Özellikle Hezec ikâ'ını açıkladığı bölümde İshâk el-Mevsilî'yi ve onu aynen taklit edenlere yönelik eleştirileri dikkat çekicidir (Fârâbî, Kİ: 163a-163b).

7. Ağır İkâ'ların Temel Formları ve Değişimleri

Hafif ikâ'larda olduğu gibi burada da Fârâbî Ağır ikâ'ların her birini ele alarak bunların temel formlarını ve bu formları değiştiren unsurların tamamını kullanmakta ve ayrıntılı bir şekilde şematik olarak izah etmektedir. Sakîl Remel ve Sakîl-i Sâni ikâ'larını anlatırken İshâk el-Mevsilî'nin hatalarını açıklamaya devam eden Fârâbî, onun takipçilerinin de hata yaptığını belirtmektedir (Fârâbî, Kİ: 163b-164a).

3) İkâ'ların ve nağmelerin tabîliği hakkında bkz. Haşebe, 1967: 113-116, 120.

4) Kitabü'l-İkâ'ât'ta bu form Remel olarak geçerken *Kitabu İhsâi'l-İkâ'ât*'ta Sakîl Remel olarak geçmektedir. Çalışmada bu form Sakîl Remel şeklinde kullanılacaktır.

8. Orta İkâ'ların Temel Formları ve Değişimleri

Fârâbî burada da Hafif ve Ağır ikâ'ları açıklarken kullandığı yöntemini kullanmış ve tüm bunları şematik olarak göstermiştir. Yine burada Hafif-i Sakîl-i Sâni ikâ'ını anlatırken İshâk el-Mevsîli'yi eleştirmektedir (Fârâbî, Kİ: 164b-165a).

9. Bazı Açıklama, Mukayese ve Karşılaştırmalar

Bütün ikâ' formlarını ve değişimlerini açıkladıktan sonra Fârâbî, “temhir” ve “mahûrî” kavramlarını tanımlayarak “hass, tertîl, idrâc, tavsîl” ve “muttasıl ikâ' ve munfasıl ikâ'” kavramlarına değinmektedir (Fârâbî, Kİ: 165a-167a).

Ardından ikâ'ların kendi kategorilerindeki oranlamalarını yaparak bu oranlamaları şu şekilde izah etmektedir:

a. Sakîl ikâ'lar için;

Sakîl-i Sâni = Sakîl-i Evvel ve onun 1/3'ü

Sakîl-i Evvel = Sakîl Remel ve onun 1/2'si

Sakîl-i Sâni = Sakîl Remel'in iki katı

b. Orta ikâ'lar için;

Hafif-i Sakîl-i Sâni = Hafif-i Sakîl-i Evvel ve onun 1/3'ü

Sakîl-i Evvel = Hafif Remel ve onun 1/2'si

Sakîl-i Sâni = Hafif Remel'in iki katı

c. Hafif ikâ'lar için,

Hafif-i Sâni = Hafif-i Evvel'in iki katı

Hafif-i Sâlis = Hafif-i Evvel'in üç katı

Hezec = Hafif-i Evvel'in dört katı

Muzâri' = Hafif-i Evvel'in beş katı

Bütün bu oranlamaların ardından anlattıklarını ayrı bir şema olarak da sunmuştur (Fârâbî, Kİ: 165b-166b). Fârâbî'nin risâlesini, ikâ' ile ilgili diğer kaynaklarda var olan karmaşalara işaret ederek bitirdiği görülmektedir.

II. Kitâbu İhsâi'l-İkâ'ât

A. Tanıtım

Fârâbî'nin mûsikîye dair yazmış olduğu eserlerin elimize ulaşanları arasında en son kaleme aldığı eserin bu olduğu düşünülmektedir. Zira eserin başlangıç kısımlarında Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Mûsikâ'l Kebîr*'e atıfta bulunması (Fârâbî, Kİİ: 60a, 63a) ve hem *Kitâbu'l-Mûsikâ'l Kebîr*'deki ve hem de *Kitâbu'l-ikâ'ât*'taki ikâ'a dair bilgilerin bu eserde inkişâf etmesi bizi bu kanaate götürmektedir. Ahmet Ateş (1951), bu eseri tespit edip bulmadan önce kaynaklarda eserin adı *Kitâb fî İhsâi'l-İkâ'* olarak yer almaktaydı (İbn-i

Ebû Usaybi‘a, 1270: 608). Ancak eser, Manisa İl Halk Kütüphanesi’nin tarih ve müzik tarihi açısından önemli sayılabilecek bölümünün 1705 numarasına kayıtlı olan yazmada “Kitâbu İhsâi’l-İkâ‘ât” olarak yer almaktadır. Tek nüsha olarak günümüze ulaşmış olan el yazması risalenin bulunduğu yazmada başka risaleler de yer almaktadır.

Yazma; Bilimsel Sistematik, Coğrafya, Astronomi ve Zaman hesapları alanlarındaki risalelerle başlamakta, Müzik teorisiyle alakalı 7 risale ile devam etmektedir (Neubauer, 1968: 125-126). Sekizinci bir risalenin daha var olduğu ama bu risaleden sadece bir sayfa kaldığı görülmektedir. Bu sayfada da “Fârâbîye ait Kitabu’l-İkâ‘ tamamlanmıştır.” ibaresinden hareketle eksik olan risâlenin Kitâbu’l-İkâ‘ât olduğu anlaşılmaktadır. Yazmada bulunan müzik teorisiyle ilgili diğer eserler Paulaos, Pseudo-Euklid, el-Kindî, Sâbit ibn Qurra, Ömer Hayyâm ve Safiyyüddîn el-Urmevî’ye aittir (Neubauer, 1968: 126).

Yazma 146 varaktır ve Kitâbu İhsâi’l-İkâ‘ât bu yazmanın 59a ile 89b varakları arasında yer almaktadır. Ancak yazmanın 82a ile 87b arasında kalan varaklarının Kitâbu İhsâi’l-İkâ‘ât ile bir alakası bulunmamaktadır. Bunun, yazma cilt haline getirilirken başka bir eserin sayfalarıyla karıştırılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Doğal olarak bu varaklar arasında kalan bölüm çalışmanın konusuna dahil edilmemiştir.

Kitâbu İhsâi’l-İkâ‘ât’ın da yer aldığı yazma baştan sona kadar nesih hattıyla yazılmıştır. Risalelerin hiçbirinde istinsah eden kişinin ismine rastlanmamaktadır. Ancak yazı karakterine bakarak aynı kişi tarafından istinsah edildiği söylenebilir. Buradan hareketle yukarıda belirtildiği üzere risalelerden birinin Safiyyüddîn el-Urmevî (v. 1294)’ye ait olduğu göz önüne alındığında, yazmanın XIII. asır veya daha sonra istinsah edildiği ifade edilebilir.

Risâlenin genelinde hareke bulunmamakla beraber, müstensihin harflerin bazılarının noktalarını zaman zaman koymamış olması okumayı ve buna bağlı olarak da metni anlamayı güçleştirmektedir. Fârâbî’nin risâlenin başında metotla alakalı olarak verdiği bilgilerden hareketle müstensihin özellikle İkâ‘ların şematik olarak gösteriminde sık sık hatalar yaptığı da tespit edilmektedir. Ancak metotla ilgili bilgilere sahip olmak, bu şemaları anlamayı kolaylaştırmaktadır. Eserin yazmalarına ait bibliyografyası aşağıdaki gibidir:

1. Manisa İl Halk Ktp. No: 1705, 24 Varak, (59a-81b, 88a-89b), İstinsah Tarihi: ? (Manisa/ Türkiye).
2. Milli Ktp. MFA (Mikrofilm Arşivi), (C) 491 (Cunbur, Sefercioğlu ve Binark, 1973: 19).

Fârâbî’nin bu eseri 1994 yılında Eckhard Neubauer tarafından Almanca’ya tam tercümesi yapılarak, Oriens dergisinde *Die Theorie vom İqâ‘. II. Übersetzung des Kitâb İhsâ’ al-İqâ‘ât von Abû Nasr Al-Fârâbî* ismiyle yayımlanmıştır. Eserin bibliyografyasıyla ilgili kaynaklarsa şu şekildedir:

1. Shiloah, A. (1979). *The Theory of Music in Arabic Writings* (s. 101-102). München.
2. Ateş, A. (1951). Fârâbî’nin Eserlerinin Bibliyografyası. *Belleten*, 57, 178-192.

3. Cunbur, M., Sefercioğlu, M., Binark, İ. (1973). *Farabi bibliyografyası: kitap, makale, doğumunun 1100. yıldönümü münasebetiyle*. (s. 19, md. 51). Ankara.

B. İçeriği

Bu eser de tıpkı Kitâbu'l-Îkâ'ât'ta olduğu gibi bir bütün olarak yazılmış ve bugünkü anlamda bir başlıklandırma söz konusu olmamıştır. Bu sebeple yine anlaşılmayı kolaylaştırmak adına risalenin bölümlere ayrılarak ve özet niteliğinde sunulması uygun görülmüştür.

1. Giriş

Bu bölümde Fârâbî, eseri niçin kaleme aldığını, eserde kullanacağı metodu (his ve müşahede) ve takip edeceği yolları anlatmaktadır (Fârâbî, Kİİ: 59b).

2. İkâ' ve İkâ'a Dair Temel Kavramlar

Bu bölümde Fârâbî ikâ', "devr (periyot), Muttasıl ve Munfasıl ikâ', Fâsıla, Zamân, Nakra (vuruş), Hareke, Sükûn, Vukûf, Nakra-i Sakîle (Ağır Vuruş), Nakra-i Hafife (Hafif Vuruş), Hafif ikâ', Sakîl ikâ' (Ağır ikâ') ve Orta zamanlı sakîl" gibi kavramlar hakkında bilgi vermiş ve bu kavramları tanımlamıştır (Fârâbî, Kİİ: 59b-61a).

3. Temel İkâ' Formları ve Sınıflandırılması

Bu bölümde Fârâbî, ikâ'ları Hafif ve Sakîl olarak iki gruba ayırmış; bunların nasıl elde edileceğini açıklamış ve her iki grupta da altışar ikâ' saymıştır. Yine bu ikâ'ların vuruş sayılarını ve oluşumlarını burada zikretmiştir.

- Hafif İkâ'lar: Hafif-i Evvel, Hafif-i Sâni, Hafif-i Sâlis, Hafif-i Râbi' (Hezec), Hafif-i Hâmis (Muzârî'), Hafif-i Sâdis (Vâfir).
- Sakîl İkâ'lar: Sakîl Remel, Hafif Remel, Sakîl-i Evvel, Hafif-i Sakîl-i Evvel, Sakîl-i Sâni, Hafif-i Sakîl-i Sâni (Fârâbî, Kİİ: 61a-62b).

4. Temel İkâ' Formlarının Değişimini Sağlayan Unsurlar

İkâ'ın temel formlarını değiştiren sekiz unsurun isim ve tanımlarının verildiği bu bölümde Fârâbî bunları şöyle sıralamaktadır (Fârâbî, Kİİ: 63a): Mecâz, İ'timâd, Tad'îf, Tayy, Müşâkele, Muhâlefe, Tertîl ve Hadr.

Bu unsurları tanımladıktan sonra, bunların sayısının artırılabilceğini, ancak en çok bu adı zikredilenlerin kullanıldığını ifade eden Fârâbî, Kitâbu'l-Mûsîkâ'l-Kebîr'de diğerlerini de ayrıntılı olarak verdiğiinden söz etmektedir (Kİİ: 63a). Fakat risâlenin ilerleyen bölümlerinde Fârâbî, bu değişim unsurlarından olan Revm, İştîmâme (Kİİ: 60a, 67a) ve Tevsîl'e (Kİİ: 79b) de değinmektedir.

5. Vuruşları ve Duruşları (Vakfe, Fâsıla) İfade Edecek Şekil ve Heceler

Bu bölüm eserin ilerleyen bölümlerinde ikâ'ların şematik olarak gösterilişi esnasında kullanılacak hece ve şekillerden söz etmektedir. Fârâbî bu noktada sakîl vuruşları *ten*, *tâ*, *nen* veya *nâ*; hafif vuruşları *te* ve *ne*; hafif bir vuruşun ardından ağır bir vuruş gelirse

tenen; ardi ardına gelen iki küçük ağır vuruşu *ten ten* veya *tâ ten* ya da *tâ nâ*; orta ağır vuruşları ve tam ağır vuruşları *tennen* veya *tenne* heceleriyle göstereceğini ifade etmektedir. Orta ağır vuruştan ağıra yaklaştıkça sondaki nûn (N) sayısının artacağını da ifade etmektedir (Fârâbî, Kİİ: 63b).

Yine eserinde iki periyot arasındaki fâsılalarını belirtmek için sıfırlar (0) kullanan Fârâbî, orta ağır ve daha ağır vuruşları belirtmek için *tennen* hecesinin iki nûn'u (N) üstüne iki küçük daire koyacağını, orta zamanı belirtmek için de iki vuruş arasına bir küçük daire koyacağını ifade etmektedir.

Orta ağırlar altındaki vuruşlara gelince, *ten* hecesinin nûn'u (N) üstüne küçük bir daire koymuş ve bu vuruşlar arasındaki zamanı iki vuruş arasına iki nokta koyarak göstermiştir (Fârâbî, Kİİ: 63b-64a). Yukarıda açıklanan hususları kolay anlaşılması açısından Kıtâbu İhsâi'l-îkâ'ât'ın ilk şeması olan Sakîl Remel ve Hafîf Remel üzerinde göstermek yararlı olacaktır:

Birinci Periyot				İkinci Periyot			
o o		o o		o o		o o	
tennen	o	tennen	o	/ 0 0 /	tennen	o	tennen o // 0 0 //
				Fâsıla			

Birinci Periyot			İkinci Periyot		
o		o		o	o
ten. .		ten. .	/ 0 /	ten. .	ten. . // 0 //
			Fâsıla		

6. Ağır İkâ'ların Temel Formları ve Değişimleri

Risâlenin uzunca bir kısmını teşkil eden bu bölümde Fârâbî ağır ikâ'ların her birini ele alarak bunların temel formlarını ve bu formları değiştiren unsurların tamamını kullanmakta ve ayrıntılı bir şekilde şematik olarak izah etmektedir (Fârâbî, Kİİ: 64a-75a).

7. Hafîf İkâ'ların Temel Formları ve Değişimleri

Ağır ikâ'lara nazaran risalenin daha az bir kısmını teşkil eden bu bölümde ise Fârâbî, hafîf ikâ'ların her birini ele alarak bunların temel formlarını ve bu formlarda mümkün olabilecek değişimleri –ağır ikâ'lara oranla daha azdır– göstermiş ve hafîf ikâ'lardan oluşturulabilecek “mürekkebe ikâ'lar”dan söz etmektedir. Ayrıca burada çok kısa olarak muttasıl ve munfasıl ikâ'yı da ele almaktadır (Fârâbî, Kİİ: 78b-79b).

8. Kendinden Önce İkâ' ile İlgili Eser Veren Müellifler Hakkındaki Değerlendirmeleri

Fârâbî bu bölümde kendinden önce ikâ' ilmi ile ilgilenip eser veren ve bu ilmi kurala bağlamaya çalışanlardan söz etmektedir. Bunlardan ilki İshâk el-Mevsilî'dir. Fârâbî burada, İshâk el-Mevsilî'nin ikâ' ile ilgili bugün hala ulaşamadığımız *Kitabu fî te'lîfi'n-Neğam* adlı bir eserinden söz etmektedir. Bu esere göre ikâ'ların tamamının 9 tane olduğunu ifade eden Fârâbî'nin bunların tamamını saydığı ve açıkladığı görülmektedir. Bunlarla ilgili gerekli düzeltmeleri de yapan Fârâbî en sonunda İshâk el-Mevsilî'den sitayişle bahsetmektedir (Fârâbî, Kİİ: 79b-81b, 89a).

İkinci olarak ise Kindî'nin, eserlerinde yer alan ikâ' ile ilgili görüşlerinin aynen İshâk el-Mevsilî'den alıntı olduğunu; Kindî'nin bunları doğruluğunu araştırmadan kopyaladığını ve böylece yanlışlıklar yaptığını ifade ederken onu sert bir dille eleştirmektedir (Fârâbî, Kİİ: 81b-88b).

Son olarak Mansûr b. Talha et-Tâhirî'yi, ikâ' hakkındaki görüşlerini Arap melodilerini araştırmadan aynen Kindî'den kopyalayarak, eseri *Kitâbu'l-Mûnis*'te yer verdiği için sert bir dille eleştirmektedir (Fârâbî, Kİİ: 88b-89a).

Sonuç

Fârâbî'nin mûsikî alanında ortaya koymuş olduğu eserler incelendiğinde İslam müzik tarihi açısından son derece önemli olduğu görülmektedir. Mûsikî teorilerine dâir eserler verilmeye başlandığından bu yana hemen her müellif ikâ'dan ve onun formlarından söz edegelmişlerdir. Ancak ikâ' konusunda kapsamlı sayılabilecek derecede eser veren Fârâbî, *Kitâbu'l-İkâ'ât*'ta bu konuyla ilgili önemli görüşler ortaya koymuştur. *Kitâbu İhsâ'l-İkâ'ât*'ta ise fikirleri olgunluk derecesine ulaşmıştır. *Kitâbu İhsâ'l-İkâ'ât* müzikte zaman ve hareket fenomeni konusunda İslam müzik literatürünün günümüze ulaşmış en kapsamlı çalışması sayılabilmekle birlikte, ikâ' kavramının aydınlanmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Kaynakça

- Ateş, A. (1951). Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası. *Belleten*, 57, 178-192.
- Cunbur, M., Sefercioğlu, M., Binark, İ. (1973). *Farabi Bibliyografyası: Kitap, Makale, Doğumunun 1100. Yıldönümü Münasebetiyle*. Ankara.
- Eckhard N. (1968-69). “Die Theorie vom İqâ'. I. Übersetzung des Kitâb al-İqâ'ât von Abû Nasr Al-Fârâbî”. *Oriens*, 21-22, 196-232.
- Eckhard N. (1994). “Die Theorie vom İqâ'. II. Übersetzung des Kitâb İhsâ' al-İqâ'ât von Abû Nasr Al-Fârâbî”. *Oriens*, 34. Leiden.
- Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân (1967). *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*. Thk. ve Şerh: Ğattâs Abdülmelik Hasebe - Mahmud Ahmed el-Hıfnî. Kâhire.

- Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân (1998). Kitâb al-Mûsîqî al-Kabîr - Grand Book of Music by Abu Nasr al-Fârâbî. Eckhard Neubauer (Ed.). Frankfurt.
- Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân (t.y.). Kitâbu İhsâi'l-Îkâ'ât. Manisa İl Halk Ktp., no: 1705. (Yazma).
- Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân (t.y.). Kitabu'l-Îkâ'ât. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. III. Ahmet Bl., no: 1878 (Yazma).
- İbn-i Ebû Usaybi'a, Ebû'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım (1270). 'Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ. Thk.: Nizar Rıza. Beyrut.
- İbnu'l-Kıfî (1326). İhbâru'l-Ulemâ. Mısır.
- Shiloah, A. (1979). The Theory of Music in Arabic Writings (s. 103-104). München.
- Steinschneider, M. (1869). Al-Farabi des Arabischen Philosophen Leben und Schriften. St. Petersburg.